EL *PLANO GEOMÉTRICO* DE CREVILLENT:UN PLA URBANÍSTIC DE SANEJAMENT I REFORMA INTERIOR DE JOSÉ GUARDIOLA PICÓ EL 1877

Andrés Martínez-Medina
Universitat d'Alacant

> «El saneamiento de los pueblos y viviendas, (...) con la aplicación en la práctica de los preceptos científicos que la higiene proclama, (...) proporciona a sus habitantes gran suma de bienes».
>
> José Guardiola y Picó, 1908

Resum: El present article analitza i situa en el context l'expedient urbanístic sobre la reforma interior del nucli urbà de Crevillent que l'ajuntament d'aquesta ciutat intentà dur a terme en l'últim quart del segle XIX i que, en part, constitueix el plànol geomètric parcial d'aquesta vila. Es tracta d'un expedient municipal en què se succeeixen les actes del consistori per a la seua tramitació administrativa (entre 1876 i 1878) i en què s'intercala el projecte urbà de reforma interior, que consta de tres documents (memòria i dos planols: geomètric i de perfils), firmats el 12 de gener de 1877 per l'arquitecte José Guardiola y Picó (1836-1909), i que es tanca amb un plànol solt del 9 de gener de 1884 de firma no molt llegible.

Paraules clau: Crevillent, urbanisme, plànol geomètric, José Guardiola, 1877

Title: The *geometric plan*e of Crevillent: a development plan of reorganization and reform designed by José Guardiola Picó in 1877

Abstract: This article analyzes and places in the urbanistic report context the urban center reform of Crevillent city. The council tried to carry out it in the last quarter of the nineteenth century. The project constitutes the partial geometric plane of this town. This is a case where successive municipal authorities acts of the council for its administrative procedures (between 1876 and 1878), in which the project is put inside the urban reform, which consists of three documents (memory and two maps : geometric profiles), signed on 12 January 1877 by the architect José Guardiola i Picó (1836-1909), and closes with a loose plan of January 9, 1884 not very legible signature.

Keywords: Crevillent, planning, geometric plane, José Guardiola, 1877

0. Preàmbul: la trobada dels documents traspaperats

A vegades demanem prestades coses amb la intenció d'utilitzar-les i tornar-les com més prompte millor, bé perquè són objectes difícils d'aconseguir o bé perquè, simplement, ens queden a mà; a vegades es tracta d'objectes únics no especialment importants dels quals no hi ha manera de trobar un duplicat. De vegades, en un excés de confiança, prenem fiades peces per un temps que esperem siga breu. Però, després, el temps passa, i passa tan de pressa, que oblidem que tenim allò que un dia, per caprici o per necessitat, agafàrem en préstec. També succeeix que, després, transcorreguts els mesos, aquell objecte apareix davant dels nostres ulls i ho fa com el descobriment d'un oblit, al mateix temps que t'assalta un sentiment d'irresponsabilitat per no haver complit en el seu moment amb la paraula donada. També, potser, correran els anys i no recordes que un dia agafares aquella cosa per a la seua consulta i l'objecte dorm en un lloc que no és el seu. Però, sense previ avís, també ocorre que un assisteix a la troballa d'alguns papers i plans que no esperava trobar en el lloc on estava removent plans i papers i, aleshores, al rostre de sorpresa i alegria, se li afig el d'estranyesa i incredulitat: qui i per què depositá aquestos documents ací si aquest no és el seu espai d'arxiu, guarda i custòdia?

El present article, a més de situar-lo en el context, tracta d'analitzar l'expedient urbanístic sobre la reforma interior del nucli urbà de Crevillent que l'ajuntament d'aquesta ciutat intentà dur a terme en l'últim quart del segle xix, així com de la seua fortuna, i que, en part, constitueix el plànol geomètric parcial d'aquesta vila. Es tracta d'un expedient municipal en què se succeeixen les actes del consistori per a la seua tramitació administrativa (entre el 24-09-1876 i el 29-07-1878) i en què s'intercala el projecte urbà de reforma interior, que consta de tres documents (memòria i dos plànols: geomètric i de perfils), firmats el 12 de gener de 1877 (figs. 07 i 10) per l'arquitecte José Guardiola y Picó (1836-1909), i que es tanca amb un plànol solt del 9 de gener de 1884 de firma no molt llegible (fig. 12). Tot l'expedient, incloent aquestos tres interessants documents gràfics, ha aparegut enmig de les carpetes a l'arxiu professional de l'arquitecte Miguel López González (1907-1976), professional establert a Alacant. Com va poder un expedient quasi centenari en un moment imprecís colar-se entre els projectes d'obres privades d'un arquitecte que quasi no va tindre relacions professionals amb clients de Crevillent ni col·laborà amb aquest ajuntament? No tenim resposta, encara que, potser, poc importa: potser haurà intervingut l'atzar en el recorregut d'aquesta documentació traspaperada que torna a veure la llum. Només podem afirmar que tots dos arquitectes, José Guardiola i Miguel López, foren arquitectes municipals de la ciutat d'Alacant, si bé no pogueren coincidir físicament en les dependències

de l'oficina tècnica: el primer treballà en la segona meitat del s. XIX, mentre que el segon ho féu a mitjan s. XX. Potser el segon descobrira aquest lligall en les dependències d'Alacant i, amb la curiositat que li era pròpia, el prenguera prestat per al seu estudi i consulta... Després, amb l'esdevenir dels dies i les setmanes, Miguel López oblidà que tenia aquestos papers amb els plans de Crevillent de 1877 firmats per José Guardiola, el seu antecessor en el càrrec d'arquitecte municipal.

1. El context del desenvolupament urbà de Crevillent al llarg del segle XIX

El professor Vicente Gozálvez construeix un retrat excel·lent i rigorós del procés d'evolució urbana de Crevillent des de la seua conquista cristiana en el s. XII fins a finals del s. XX i descriu una interessant relació d'interacció entre la geografia del lloc i l'arquitectura que es construeix configurant la vila primerament i, després, la ciutat (Gozálvez 1983: 13-83) (fig. 05). En una certa manera, sintetitza que els trets de l'urbanisme medieval del desenvolupament que té lloc entorn del desaparegut castell perduren fins al s. XVI (pla davant de l'esplanada de la fortalesa, construcció d'edificis i espais representatius –església vella, sala i mercat– així com carrers estrets de traçat sinuós, *ca*. <3,00 m), mentre que les traces de l'urbanisme de l'era moderna emergeixen en el s. XVII i expandeixen cap al nord el primitiu nucli, encara que es consoliden en el s. XVIII, quan Crevillent salta la rambla per expandir-se pels terrenys de ponent. L'imant d'atracció per a aquest nou desenvolupament degué estar en el Viacrucis (reformat el 1769) que es trobava en aquesta zona i on es permeté que se celebraren algunes processons, festes i fires (Gozálvez 1983). Així doncs, a inicis del s. XIX, Crevillent presentava un nucli urbà extens i compacte del costat est de la rambla (amb un traçat viari més orgànic adaptat a la topografia, però on ja emergien alguns carrers més rectes) i una expansió en potència cap a l'oest, a l'altre costat del carrer Sant Sebastià, en passar el pont. En aquest segle XVIII havia fet aparició un nou sistema de construcció de vivendes: la casa-cova que, per la facilitat d'excavació i economia de mitjans, colonitzà tant els tossals septentrionals que envoltaven el nucli primitiu (a llevant) com les llomes al nord del nucli nou incipient a l'altre costat de la rambla (a ponent) i que suposà, a la llarga, un fre a l'expansió del tot el nucli urbà (Gozálvez 1974 i 1983).

1.1. L'urbanisme il·lustrat com a referent de l'eixample del Pont (a ponent de la rambla)

El s. XIX es caracteritzà a Crevillent, en el territori urbà i des del punt de vista de les qüestions residencials, per tres fenòmens importants. El primer, relatiu a l'augment del nombre de les vivendes-cova com

el tipus d'hàbitat que més es construí als dos nuclis de Crevillent (Gozálvez 1974 i 1983). El segon, relatiu a la lenta densificació del nucli urbà històric situat a llevant de la rambla i per al qual s'intentaren escometre reformes en la segona meitat del segle (com veurem després). I el tercer, relatiu a la gradual consolidació de l'eixamplament del Pont a ponent de la rambla, sobre el qual procedeixen uns apunts, ja que es desconeix el pla previ, si és que n'hi hagué, i presenta pautes d'un traçat més modern i il·lustrat.

El model de desenvolupament a l'oest del pont, que probablement hagué d'iniciar-se en la segona meitat del s. xviii (segle que experimentà un gran augment demogràfic), repetí les pautes morfològiques d'un exemple bastant pròxim: el cas de l'expansió de la ciutat d'Elx (vegeu: Gozálvez 1976: 65-90; i Jaén 1990) a ponent del barranc del riu Vinalopó, recolzant-se en la carretera a Múrcia –precisament el camí a Crevillent–, imbuït d'uns certs principis de la Il·lustració impulsats des de la cort de Carles III amb la seua política de fundació de noves poblacions (Olivares 1998). En el cas de Crevillent, l'expansió s'adossà a la mateixa carretera Alacant-Múrcia (E-O) i les illes es traçaren amb el front més llarg en sentit perpendicular (N-S); les dues direccions cardinals de la trama urbana quedaren definides per dos carrers principals que s'encreuaven ortogonalment: el carrer de Sant Sebastià (E-O) i el carrer Santíssima Trinitat (N-S), al voltant dels quals anà definint-se, lentament, una trama reticular de més llum en les vies (amples entre 4,00 i 7,00 m) que les existents al centre històric.

Aquesta nova zona tenia uns límits relativament precisos: a llevant, la rambla; a ponent, l'esplanada del Calvari; al sud, el major pendent dels terrenys; i, al nord, la zona de coves excavades i l'ermita de la Santíssima Trinitat, beneïda el 1841 (Gozálvez 1983: 35). La trama urbana estava constituïda per illes rectangulars que quedaven subdivididas en solars també rectangulars, els habitatges de planta baixa de les quals (normalment de dues crugies: fins a un màxim de 10,00 m de fons de teulada) sempre comptaven amb un pati interior per a magatzematge tant de productes com d'estris de tot tipus. Aquestes illes, i els teixits urbans a què donaven lloc, presentaven densitats d'edificació més baixes comparades amb les trames històriques, més reblides i sobreedificades. A més, en aquest cas, el traçat de la trama reticular sembla que prengué com a referència models urbans propers. La plaça situada abans del pont (hui plaça Chapí), perfectament quadrada (*ca*. 30 x 30 m), i dels eixos de simetria de la qual partien els dos carrers perpendiculars d'aquest nou sector urbà, repetia la solució de l'espai de la plaça del Pont d'Elx, amb diferències en les desembocadures dels carrers (a Elx els carrers laterals entren a la plaça de manera tangencial, pegats al barranc, mentre que a Crevillent penetren en eix de simetria de la plaça i dirigits al seu centre) i s'inspirava en les places quadrades

de l'urbanisme il·lustrat (i que tingué en el poblat de l'illa de Nova Tabarca de la segona mitat del s. XVIII l'exemple més pròxim), el qual es posà en pràctica en les poblacions afectades pel terratrémol de 1829, que assolà la comarca del Baix Segura (fig. 01) (LARRAMENDI 1829*a*; CANALS 1998).

Fig. 1: Plànol de les poblacions afectades pel terratrèmol de 1829, J. A. Larramendi (BPR).

Aquell mateix any de 1829, l'enginyer José Agustín de Larramendi Muguruza (1769-1848) deixà enllestits els plànols dels pobles –de menor a major superfície de projecte– de Rojals (*ca*. 4,50 ha) (fig. 02), Benejússer (*ca*. 9,00 ha), Torrevella (*ca*. 10,50 ha), Almoradí (*ca*. 12,00 ha) (fig. 03) i Guardamar (*ca*. 13,50 ha) (LARRAMENDI 1829*a/b*; VARELA 1997: 69-80; GALANT 2004; MARTÍ 2006). Tots aquests poblats de nova planta (que es projectaren sobre el mateix emplaçament –a excepció de Guardamar–, amb un nombre semblant de cases –a excepció de Torrevella, prevista amb menys–, però amb major extensió superficial –esponjant-los–) responien a una sèrie de regles acadèmiques que fixaven patrons de composició urbana en què l'ample del carrer (per on entrava la llum i l'aire) s'erigia en el mòdul base de l'ordenació urbana. Tots aquestos models no tenien muralles, el seu perímetre tendia al rectangle i el terreny acusava un lleuger pendent per a l'evacuació de les aigües pluvials; a més, presentaven una disposició simètrica de les illes i carrers en l'eix de la qual se situava l'església, la qual (encara que era l'arquitectura prevista més gran i definia el perfil urbà característic des de la llunyania amb la torre campanar

–que podien ser dos–) havia perdut la seua orientació canònica (E-O) a favor de criteris de perspectiva axial i jerarquia dels espais urbans públics. Les places principals (ja que també n'hi havia de secundàries a Torrevella –quadrades– i a Guardamar –circulars–), majoritàriament, se situaven al centre geomètric del traçat, eren rectangulars (de grans dimensions: entre un 5 i un 10% de l'extensió del poblat) i contenien l'església exempta en un lloc desplaçat del seu propi centre; les trames eren regulars (ortogonals) i les illes també eren rectangulars; tots els carrers i places –sense excepció– Presentaven arbratge als seus marges i eren més amples (40 i 50 peus:[1] 11,20 i 14,00 m) que l'altura de les edificacions que hi requeien (h<12 a15 peus = *ca*. 3,30-4,20 m); totes les vivendes previstes eren de planta baixa a dues crugies i comptaven amb un ampli pati posterior («corral» en paraules de Larramendi). Aquest llistat de característiques formals en què els elements de volum ple o buit (illes i edificis, carrers i places) són els que defineixen la trama urbana es coneix amb el nom d'urbanisme arquitectònic perquè és l'arquitectura la que defineix i construeix la ciutat (Calduch 1990).

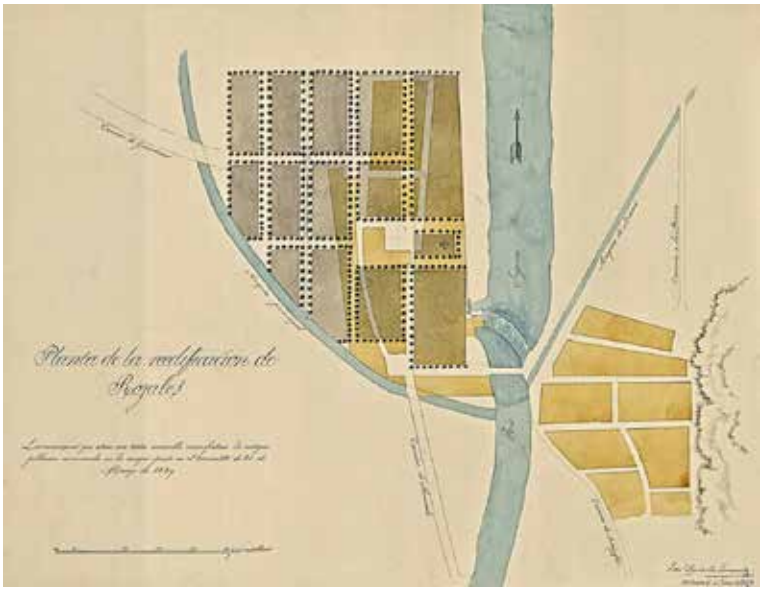

Fig. 2: «Planta de la reedificación de Rojales», 1829, J. A. Larramendi (BPR).

De tots aquests plans urbans de nova planta, potser, el més rellevant siga el de la nova població de Guardamar (fig. 04), que, segons el seu autor, «va á ser el pueblo mas bonito del Reino» (Larramendi 1829*b*: 20). Respon plenament a les característiques que hem enunciat amb una major sofisticació i elaboració de les solucions. És l'únic poble que no es dibuixa sobre les restes de l'anterior, sinó que l'enginyer decideix

[1] peu (castellà) = 0,289 metres.

traslladar-lo cap a una cota més alta, prop de l'antic castell, «en una ladera de suaves pendientes y agradables vistas al mar, con la regularidad y forma prolongada, según permita la naturaleza» (Larramendi 1829*b*: 19). El seu perímetre és rectangular apaïsat en paral·lel a la línia de costa (amb una superfície que supera les 13,5 ha) i presenta una trama conformada per illes allargades disposades simètricament a un costat i a l'altre d'un eix perpendicular al mar. Els espais públics governen la composició amb una gran plaça rectangular al centre (d'uns 8.600 m^2), que conté l'església, i altres dues places circulars (d'uns 26,00 m de radi i uns 2.100 m^2 cada una), equidistants de la central i situades sobre l'avinguda principal que travessa el poblat de nord a sud. Totes les vies i places tenen arbratge (que donarien ombra, seguretat i llenya), la qual cosa li permet afirmar a l'autor que «los poblados vendrán á estar en unas hermosas alamedas» (Larramendi 1829*b*: 20). Sense pretendre descendir fins al detall de l'anàlisi, sí que convé destacar que, a diferència dels pobles i ciutats consolidats al llarg de la història, el traçat urbà de Guardamar (igual que els altres citats) suposa una regularització i un aireig per a la trama de manera que la relació entre terrenys edificables i espais públics millora del costat d'aquestos últims. En concret, en el cas de Guardamar, mentre el sistema viari (arbratge) se situa entorn del 45%, les illes ocupen el restant 55% dels terrenys. Aquesta proporció suposava una innegable millora higiènica, qüestió que experimentava la majoria dels pobles espanyols.

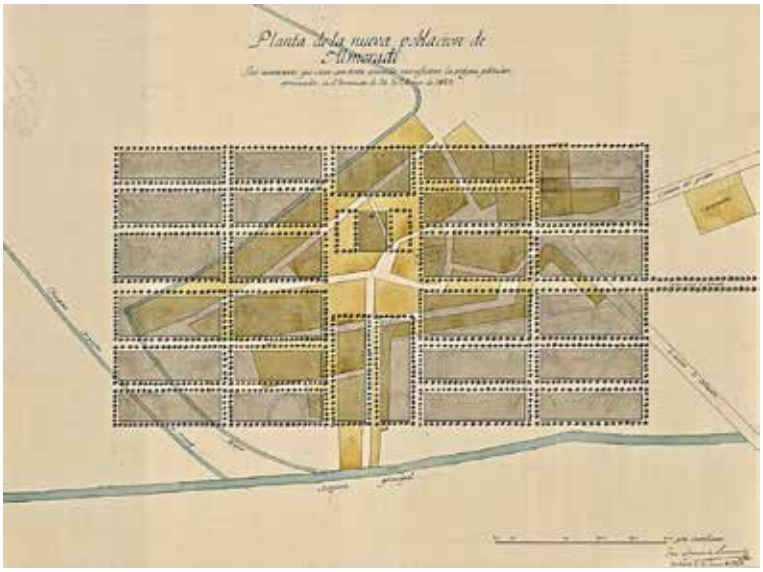

Fig. 3: «Planta de la nueva población de Almoradí», 1829, J. A. Larramendi (BPR).

I és que, amb tota lògica, es tractava de plans urbanístics pensats des de la raó (modulació, regularitat i orientació) que obeïen a criteris de composició acadèmica (simetria, jerarquia i perspectiva) i que perseguien condicions de salubritat (il·luminació, ventilació i vegetació). Algunes d'aquestes constants poden detectar-se en l'ampliació de Crevillent cap a l'oest (les places quadrada i rectangular, els carrers ortogonals, l'arbratge del Calvari), si bé l'ample dels carrers (que duplicava les latituds de les del centre històric) no aconseguia la generositat dels plantejaments il·lustrats, ja que aquest quedava per davall dels 7,00 m (la meitat de les xifres racionals). En el cas de l'eixamplament del Pont, la proporció entre plens i buits edificats es decanta del costat de la propietat privada, al voltant del 60% de illes enfront del 40% de carrers i places, dada que millorava les condicions respecte de la trama històrica, però que no era suficient per a aconseguir un cert estàndard d'higiene (aireig i solejada de les vies), ja que l'altura de les cases podia aconseguir l'ample del carrer. Xifres semblants es repeteixen en el cas del barri de la «ciutat nova» d'Alacant que es consolida en la primera mitat del s. XIX i que es desenvolupa amb pautes semblants (fig. 06) (Calduch 1990; Segarra 2010).

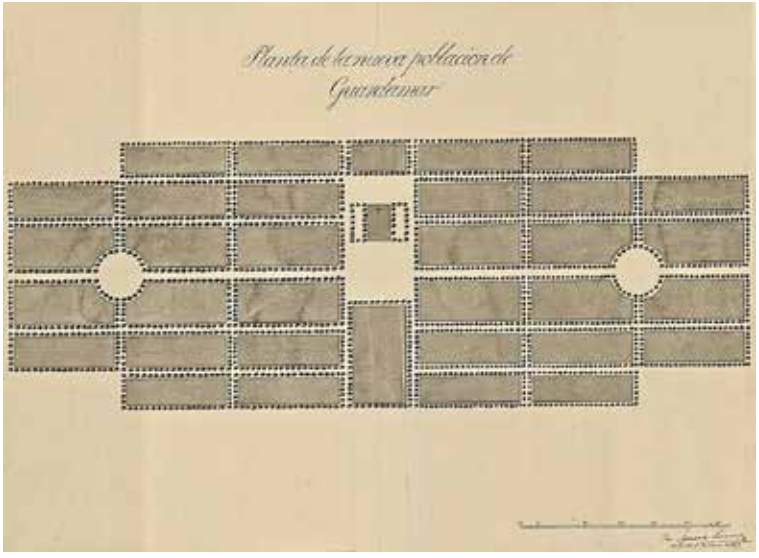

Fig. 4: «Planta de la nueva población de Guardamar», 1829, J. A. Larramendi (BPR).

1.2. La necessitat del sanejament integral de les poblacions: la higiene urbana

El procés de materialització de l'eixamplament a ponent a Crevillent fou relativament lent al llarg del s. XIX, ja que aquesta fou una centúria molt

inestable que començà amb molts conflictes bèl·lics, polítics i de declivi econòmic, assotada per múltiples epidèmies i malalties mortals i que, cap a la meitat, donà pas a una certa calma que tingué el seu reflex tant en l'evolució demogràfica com en el canvi del model de producció, que anà acusant els efectes de la revolució industrial. De fet, la xifra de poc més de 8.000 veïns de principis de 1800 de Crevillent no augmentaria fins a superar 1860, arribant als 10.000 habitants a final de segle (Gozálvez 1983). Des de la meitat de la centúria el país començà a estabilitzar-se i una sèrie d'impulsos governamentals tractaren de fer balanç de l'estat de la nació per a començar a modernitzar-la recuperant el temps perdut.

Una bona radiografia de l'estat dels pobles i ciutats a mitjan segle és el *Atlas de España* realitzat per Francisco Coello el 1859 (Coello 1859) en què s'alça acta de 17 poblacions de la província d'Alacant i, si bé Crevillent no està entre les dibuixades, ens mostra una diversitat de pobles en els quals pocs conserven els seus cinturons defensius de muralles (Alacant, Dénia, Xàbia i Calp) i 11 ja plantegen els cementeris *ventilats* extramurs (encara que, en realitat, tots comptaven ja amb cementeris fora dels recintes urbans). Aquest també fou el cas de Crevillent que, el 1812, havia traslladat el cementeri del carrer dels Morts, al costat de l'església vella, a una parcel·la «extramuros á la dist. de 400 pasos» (Madoz 1847: vii, 168) del nucli urbà i que, després de l'epidèmia del còlera de 1885, es decidí situar a la seua ubicació actual, al sud-oest, a la vora de la carretera en direcció a Oriola (Gozálvez 1983: 37). Aquesta mesura governativa, escomesa en les primeres dècades del segle, d'escissió de la ciutat de sempre en dues ciutats clarament diferenciades –la dels morts separada i distanciada de la dels vius–, contribuí a augmentar les condicions higièniques dels pobles i les ciutats, a sanejar la qualitat de l'aire que es respirava i a impedir la contaminació del sòl o de les aigües que hi circulaven amb els miasmes procedents dels difunts soterrats en les esglésies o en els seus voltants. Aquest objectiu no s'aconseguí de la nit al dia (Martínez 2014), ni el procés estigué exempt de conflictes entre les autoritats civils i les eclesiàstiques respecte de la tutela i els drets (econòmics) sobre els difunts i el més enllà (Jaén 2013); servisca d'exemple de les dificultats que visqueren les relacions Església-Estat al llarg d'aquest període les desamortitzacions dels béns religiosos. En tot cas, seria per disposicions legals –que van començar en el s. xviii i es van reforçar des de principis del s. xix– que els morts deixaren de soterrar-se a l'interior urbà i ho feren als afores, als nous cementeris ventilats, una tipologia arquitectònica que sorgí amb la Il·lustració i es forjà en aquesta centúria (Martínez 2014). D'ara en avant, vius i morts disposarien de ciutats diferenciades i els cementeris esdevingueren les ciutats de la memòria de les societats que els erigien. I, així, les ciutats dels vius respiraren un aire menys viciat, foren més saludables.

Un altre símptoma de la preocupació de les autoritats per les condicions sanitàries dels pobles i les ciutats, que possible només quan es calmaren les tensions bèl·liques i polítiques, que reactivaren l'economia del país, fou la promulgació de la Reial Orde de 25 de juliol de 1846 (modificada el 1848 per a aclarir la grandària de les ciutats afectades) que demanava als ajuntaments que elaboraren els plànols geomètrics de les poblacions a fi de conéixer l'estat de les seues vies i edificacions, a més d'aprofitar l'ocasió per a proposar rectificacions de les alineacions dels teixits històrics i per a definir les zones d'expansió cap a on dirigir l'extensió del desenvolupament urbà que es prevera. En aquest context de revisió de la realitat –del passat– i de previsió de progrés –cap al futur–, moltes ciutats de la província d'Alacant s'afanyaren a dibuixar aquestos «plans geomètrics» també denominats topogràfics i que hui, a vegades, qualifiquem com de primers «plans generals». De fet, Dénia el tingué enllestit el 1848-52 (J. Bellver i Segarra, mestre); Alcoi, el 1849 (de J. Gisbert Berenguer); Elx, el 1849 (de Josep Gozálvez, mestre); Alacant, el 1849-53 (de E. Jover Pierron); Xaló, el 1849 (de F. Carbonell i Abad), i Santa Pola, el 1857-63 (de F. Morell i Gómez), per citar els més coneguts i primerencs (vegeu: Cortés 1976; Giménez 1985; Varela 1997 i 1998; Martínez 2011; Jaén 2013; Domingo 2014). A aquesta llista cal afegir el pla geomètric –parcial– de Crevillent de 1877 de J. Guardiola i Picó, sobre el qual ens estendrem.

Les bases de la RO de 1846 tracten de superar l'idealisme il·lustrat de principis de segle en què els plans urbans eren de nova planta sobre un terreny suposadament verge, erm i amb un lleuger pendent, com els traçats per l'enginyer Larramendi, les múltiples referències disciplinàries dels quals (l'urbanisme castrense anglosaxó, l'acadèmic francés i italià i l'il·lustrat espanyol), en última instància, es remunten a quasi tres segles arrere amb les disposicions i ordenances per a les noves ciutats del Nou Món dictades per Felip II en el s. xvi; plans que no es projecten tancats, sinó que queden oberts i es poden estendre pel territori circumdant només estirant qualsevol de les seues vies principals (com després succeiria). Ara, a mitjan s. xix, d'una banda, en els plans a elaborar per imperatiu legal, se suggereix que s'incorpore la topografia del territori urbà que alcen per a ser conscients de les dificultats i els avantatges que la geografia ofereix al futur urbà. D'una altra, les intencions urbanístiques a dibuixar són dos: una de reforma interior per al que hi ha consolidat i una altra d'ampliació del que hi ha en terrenys veïns. Els dos objectius responen a un principi unitari: el de sanejament de les poblacions, ja que les condicions higièniques no hi eren les millors per a la vida humana. Aquesta sanitat integral posa de manifest el gir que s'està experimentant des de la visió estètica (l'idealisme de les acadèmies de Belles Arts) cap a la visió funcional i tècnica (el pragmatisme de les escoles tècniques de diverses enginyeries)

com a principi rector del desenvolupament de les ciutats: augmentar la qualitat de vida del moment present a través de la higiene i els serveis urbans (xarxes d'aigües brutes i potables) mentre que la hipotètica vida futura quedava desterrada del lloc dels vius i es confinava als cementeris esmentats. És inevitable reconéixer, a més de l'impuls de la revolució industrial, la ideologia del *Sanitary Movement* britànic que, des de finals del s. XVIII, i a la llum dels avanços de la ciència mèdica i de la infermeria, estava posant en relació malalties i infeccions, cosa que es confirmà en el segle següent: calia eradicar els temibles miasmes –els agents patògens i microscòpics– que delmaven la població; i les ciutats eren focus d'infecció per les supersticions i els descuits en la seua higiene. José Guardiola ho expressà molt sintèticament en els seus escrits a finals del s. XIX: la ciutat necessitava terra, aigua i aire sans (Martínez 1999).

2. El plànol geométric de 1877: zona d'actuació, tramitació administrativa i abast del pla

Després d'aquestos antecedents urbanístics de Crevillent en el trànsit del s. XVIII al XIX (població, creixement i eixample del Pont a ponent del nucli antic), la contextualització dels desenvolupaments urbans del moment (poblats de nova fundació després del sisme i els casos d'Elx i Alacant) amb la radiografia a meitat de centúria de Francisco Coello i les referències a la teoria urbana i de la ciutat de l'època (l'urbanisme arquitectònic), estem en millors condicions de desgranar el pla geomètric que elaborà l'arquitecte José Guardiola i Picó per a Crevillent el 1877 i que cal entendre'l, més que com un plànol topogràfic o de l'estat actual del municipi, com un pla urbanístic de reforma interior del centre històric. A mitjan s. XIX, la vila de Crevillent està constituïda per dos nuclis urbans diferenciats. A llevant de la rambla es localitza la part històrica amb una trama d'origen medieval (sinuosa en el traçat i amb carrers estrets) que, a poc a poc, rebleix els solars i es densifica per processos de sobreedificació (Gozálvez 1983); de fet, la relació entre sistema viari i propietat privada acusa aquesta densitat un poc asfixiant per a les condicions higièniques de vies i places. A ponent de la rambla, es troba el nou eixample del Pont (regular i ortogonal) que, lentament, va materialitzant la seua trama urbana mitjançant les seues illes i construccions amb pautes de major racionalitat i esponjament. Els nous temps que es vivien eren més calmats, portaven més seguretat, d'ací que els plans requeriren de major amplitud d'espais i mires.

És en aquest panorama que estava tornant insalubre l'ambient urbà de les parts més antigues de la ciutats en què el capítol es planteja, segons la RO de 1846, la necessitat d'elaborar el pla geomètric de la població i escometre la reforma interior dels teixits urbans consolidats a

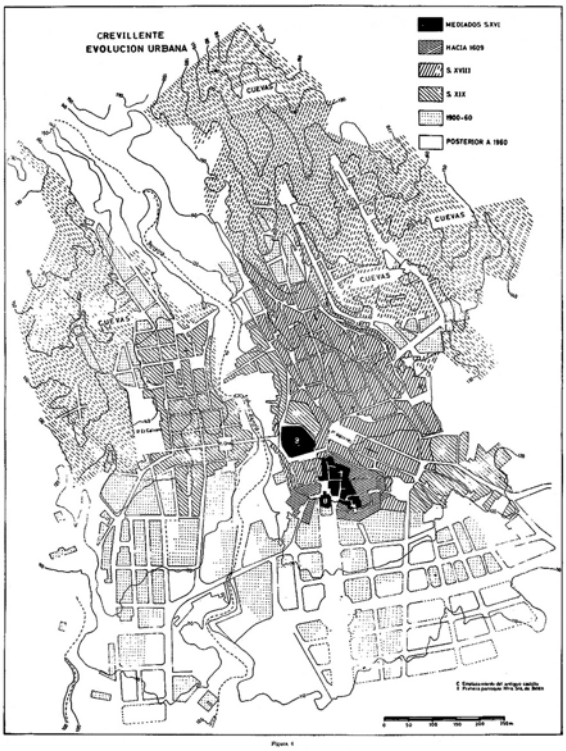

Fig. 5: Evolució urbana de Crevillent (s. XVI-XX) en què es distingeixen els dos nuclis urbans als dos costats de la rambla: a llevant, el centre històric; a ponent, l'eixample del Pont (Gozálvez 1983).

fi de dotar-los de les apropiades condicions higièniques per a millorar la qualitat de vida dels veïns. Aquest és l'objecte de l'expedient municipal localitzat, els plans del qual foren delineats per l'arquitecte José Guardiola el 1877. Procedim, doncs, a l'anàlisi d'aquest pla geomètric que no comprén tota la vila sinó només una part concreta de la part consolidada, tant de l'expedient administratiu com dels documents tècnics que l'integren: la memòria i els dos plànols. Despleguem, primerament, una visió en detall de la zona d'actuació d'aquest pla; segonament, un seguiment detallat de l'expedient administratiu; i, tercerament, un intent de situar el pensament dibuixat de l'arquitecte en els corrents de l'època, així com l'examen de les metes preteses i dels objectius aconseguits.

2.1. Zona d'actuació del pla de reforma interior: el centre històric

El pla principal de l'expedient que ens ocupa porta per títol *Villa de Crevillente. Plano parcelario de las Calles que en él se indican y*

reforma que se propone i el seu autor és José Guardiola i Picó (1836-1909), arquitecte municipal de la ciutat d'Alacant entre 1865 i 1905 (Varela 2001: 130); el plànol ve firmat per l'arquitecte el 12 de gener de 1877. No obstant això, el títol del mateix només ens situa, de manera genèrica, en la trama urbana de la segona mitat del segle xix, poc més, encara que amb un detall: el que es pretén és la «reforma que se propone», i la reforma, ja se sap, és sobre una cosa que existeix, en aquest cas, «de las calles que en él se indican» (com resa el títol). Per a saber de la zona concreta de la intervenció i de l'abast de la mateixa cal, o bé examinar amb deteniment aquest document gràfic de planta (un plànol sobre paper tela de grans dimensions: d'1,53 m de base per 1,30 m d'altura i plegat a mida foli, aproximadament de 21 x 31 cm), o bé estudiar l'expedient municipal en què es troba i que porta per títol *Villa de Crevillente. Plano de alineación y rasantes de la zona Sur de dicha villa comprensivo de las calles que en el mismo se indica*. Aquest nou títol és un poc més explícit, ja que es delimita l'actuació a una part del nucli urbà: la meridional. En reunir ambdós títols, comencem a situar-nos: es tracta d'un plànol tècnic que proposa reformar gran part del traçat viari de la zona sud del nucli urbà consolidat de Crevillent en la dècada de 1870-80. Així, doncs, ens trobem davant d'un document gràfic del que es coneix com a operacions urbanístiques de reforma interior: un plànol que dibuixa noves alineacions (noves línies per a les façanes que configuren els carrers i les places, les quals delimiten les propietats privades del domini públic) (fig. 07) que es completa amb un altre plànol que defineix les rasants (pendents de les vies) (fig. 10) sobre una trama preexistent a fi d'aconseguir determinats objectius de millora de la qualitat, generalment, dels espais públics, de la xarxa de carrers i places i, fins i tot, de les condicions d'emplaçament d'alguns equipaments. Reforma interior que, com a concepte, es consolida a mitjan segle xix a Europa, que té com referent més conegut i divulgat les reformes de G. E. Haussmann per a París en aquelles dècades i que, pràcticament com a tal, arriba als nostres dies, assumit i incorporat en totes les legislacions urbanístiques europees i, també, en l'espanyola des de la llei del sòl de 1956, amb els seus antecedents en l'esmentada RO de 1846 (Peñín 1983).

Però tornem la mirada sobre aquest pla, que és el que ens ofereix més quantitat d'informació (fig. 07). Un examen detingut del fragment dibuixat de la vila, amb atenció al nom dels carrers i places que ve traçat en l'interior ens assenyala la zona urbana d'actuació. La seua superfície, de forma quasi triangular, ve delimitada pel perímetre definit (en l'orde correlatiu N-E-S-O) per, al nord-est, el costat conformat pel carrer Major, plaça de la Constitució, carrer Sant Gaietà (llavors: *del Mesón*), carrer del Peine (abans: *Peyne*) i plaça del Dr. Mas Candela (antiga plaça del Salnitre); continua, pel costat sud, pel carrer Vila i

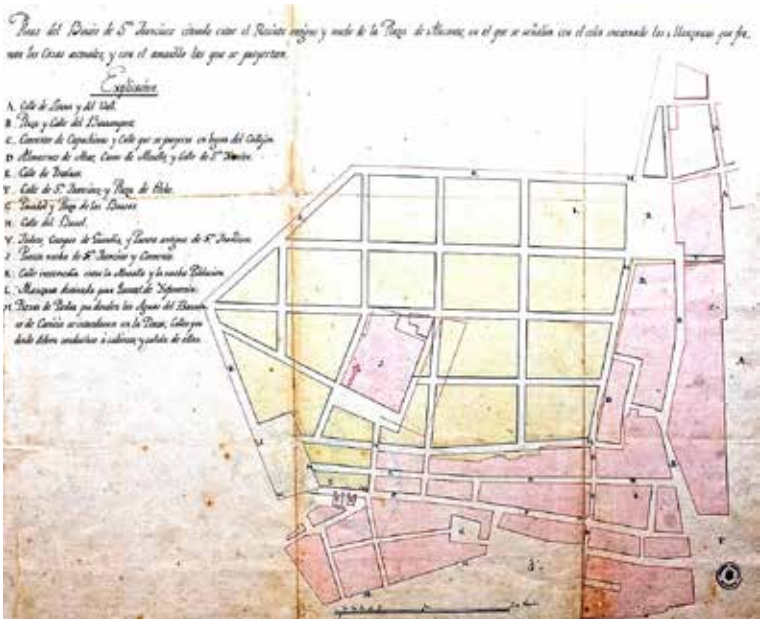

Fig. 6: Plànol del barri de Sant Francesc d'Alacant, 1810 (Carbonell 2010).

plaça de l'Església Vella; i es tanca el triangle, al nord-oest, pel costat definit pel carrer Primer de Maig (abans: *de la Azequia*), carrer Sant Sebastià i carrer Llavador (abans: *del Abrevadero*) fins a l'encreuament amb el carrer Major. Aquest perímetre de carrers i places s'amplia, des de la plaça de l'Església Vella, amb el ramal en direcció sud-oest del carrer Guillem Magro (llavors: carrer *de la Cruz de Ruiza*, on s'emplaçava la creu del mateix nom) fins a trobar-se amb el camí que es bifurcava cap a Catral o Oriola (aproximadament a l'altura de l'actual avinguda de Madrid). Convé precisar que la zona d'actuació d'aquest pla urbanístic de reforma interior no es limita a la superfície interior al viari citat, sinó que, en tractar-se d'un plànol que pretén modificar les alineacions, el perímetre descrit assenyala els carrers exteriors on es preveu intervindre (d'una manera lenta i diferida en el temps), però la superfície real de reforma afectaria tots els edificis i solars que donen a un costat i a l'altre de les vies enumerades. En un càlcul aproximat, la superfície compresa pel plànol amb l'operació de reforma interior és de (*ca*.) unes 6,00 ha de sòl urbà consolidat.

Un aspecte molt interessant que convé destacar de la zona de reforma és que aquesta engloba a la trama urbana del Crevillent més antic, ja que el seu perímetre coincideix amb la zona assenyalada en els estudis realitzats pel professor Gozálvez com la de l'origen de Crevillent al voltant del castell (fig. 08) (Gozálvez 1983). Aquesta realitat es

Fig. 7: Plànol geomètric de Crevillente, 1877, J. Guardiola y Picó: pla de reforma interior del centre històric.

palesa en el fet que el desenvolupament urbà de la vila després de la conquista cristiana (s. XIII-XVIII) tingué lloc cap al sud del castell (illa dels actuals carrers de Blasco Ibáñez i de la Vall) i és en aquesta zona compresa en el plànol de reforma interior on s'insereixen els edificis del «Castillo» –demolit el 1925/26–, la «Plaza de Abastos» –en aquells anys en execució–, l'església nova de Nostra Senyora de Betlem i dels Sants Apòstols Sant Pere i Sant Pau –construïda entre 1771 i 1828–, la «Casa de la Villa» –amb el passatge inferior construït en aquest segle XIX– i el «Abrevadero Público» –que s'adequaria per a llavador públic entre 1884 i 1926–. Aquesta trama urbana evidenciava la antiguitat en la resposta històrica que presentava davant de la hipotètica invasió d'un enemic armat amb el traçat irregular i orgànic de la majoria dels seus carrers (corbes topogràfiques de menor pendent), amb múltiples replecs i carrerons sense eixida, i amb uns amples que difícilment superaven els 3,00 m. Aquestes són característiques pròpies de temps inestables de guerres (i de por) en què les mateixes cases eren l'últim bastió defensiu de la urbs: aquest traçat sinuós –sense orde aparent, un tant caòtic i d'amples mínims– acusa l'herència medieval. Així, doncs, la zona objecte d'actuació inclou els teixits urbans de major edat i es completa amb algunes illes desenvolupades a cavall dels segles XVIII i XIX i que se

situen entre aquest nucli històric i els edificis emblemàtics de la mateixa: l'esplanada que existia davant de la fortalesa medieval i els terrenys ocupats al sud de la nova parròquia. La intervenció, en conseqüència, té com a objecte els teixits més vells de Crevillent que, en part, es consideren malalts: inadequats per a les exigències de la vida urbana afaenada que s'obria arran de la revolució industrial. Una vida sotmesa cada vegada a majors moviments de persones i productes, a més velocitat i a millors condicions d'higiene i asèpsia; una vida governada pels principis de les ciències aplicats amb les noves disponibilitats tècniques.

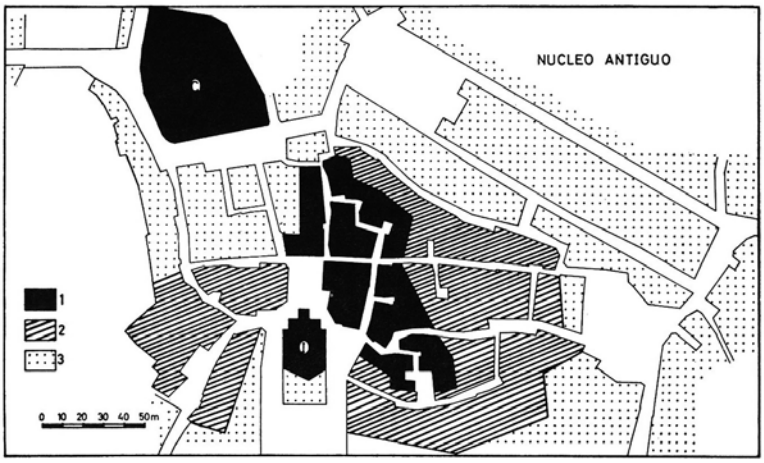

Fig. 8: Plànol del nucli històric de Crevillent, segles XIII-XVII: 1) recint de mitjans s. XVI, 2) recint cap al 1609 i 3 recint al llarg del s. XVII (Gozálvez 1983).

Aquesta coincidència entre la part urbana a reformar i els teixits més antics no és cap descobriment, com tampoc és una casualitat l'elecció de la zona, ja que la corporació municipal era molt conscient de la decisió que prenia i ho manifestava el 22 de novembre del 1876 en considerar:

> de primera necesidad que los trabajos del levantamiento del plano que motivan este expediente empiecen por la zona Sur de la población que por ser la más antigua (y más importante) tiene las calles más angostas que no permiten el tránsito de carruajes y se componen en su mayor parte de construcciones antiguas y ruinosas que afean sobre manera el ornato público. (Ayuntamiento 1877)

El municipi, doncs, tenia dues raons fundades per a iniciar la reforma interior pels teixits més vells i deteriorats, ja que aquestos necessitaven de cirurgia per l'estretor dels carrers (insuficiència viària) i per la lletjor edilícia (absència de bellesa). I a fi de millorar les condicions de circulació rodada i d'ornament públic sobre el vell cos de la ciutat

històrica es recorregué a l'arquitecte d'Alacant José Guardiola i Picó, bon coneixedor d'aquestos problemes i de les possibles solucions per a l'eixamplament de les vies i la uniformitat dels pendents.

S'evidenciava que la ciutat vella no estava en condicions d'afrontar els reptes del progrés que s'acostaven: la ciutat històrica, si no era ja un cadàver, era un malalt molt greu que requeria d'una urgent intervenció per a eixamplar les seues vies i permetre que carruatges i l'aire net, en grans quantitats, hi circularen millorant les condicions de trànsit de veïns i mercaderies. D'ací que l'arquitecte es plantege la intervenció urbana quasi en un sentit quirúrgic: d'operació sobre teixits d'un pacient per a tornar-lo a la vida millorant les condicions de ventilació, higiene i salubritat. El professional, encara que preocupat pels temes d'ornament públic, més que actuar com un arquitecte depenent de les qüestions estètiques de perspectiva i efectes monumentals, s'enfronta als teixits del cos urbà com un metge –com un científic– que veu un convalescent que necessita tractament. L'arquitecte està més imbuït per les corrents higienistes del segle XIX que desitgen sanejar ambients i atmosferes (amb idees més pròpies dels sectors sanitaris i de l'enginyeria) que dels corrents historicistes del món de l'art i de l'arquitectura (que semblen que busquen en el passat la identitat). José Guardiola està més atent a les solucions que les ciències mèdiques i les tècniques de l'enginyeria als proposen als problemes del present (Martínez 1999) que als *revivals* historicistes carregats de nostàlgia dels seus col·legues coetanis que observen el passat en compte d'enfrontar-se al futur.

2.2. Tramitació de l'expedient administratiu: 1876-1878

L'expedient administratiu s'obri amb la certificació per part del secretari municipal de Crevillent, Enrique Lafuente y Ruiz, de la sessió ordinària de la corporació de 24 de setembre de 1876, en la qual

> Por iniciativa de algunos señores concejales se puso a discusión la conveniencia de levantar el plano parcial de alineación y ensanche de las calles que afluyen á la nueva plaza de abastos en construcción con objeto de facilitar el tránsito de carruajes y la circulación del público y hermosear dicha zona puesto que por estar compuesta de construcciones antiguas es la parte mas fea de la población. (Ayuntamiento 1877)

Després del debat, s'acordà per unanimitat «levantar dicho plano comprensivo de las calles Pósito, Estanco, Villa, San Francisco, Cruz Ruiza, de la Acequia y Plaza de la Iglesia Vieja para lo cual fue nombrado el arquitecto D. José Guardiola, vecino de Alicante» (Ayuntamiento 1877). La zona urbana sobre la qual es decidí escometre les reformes, per a millorar la seua funcionalitat viària al mateix temps que se n'elevava qualitat estètica, era la situada a la part sud del poble consolidat per aquells anys, al voltant de la plaça de l'Església Vella,

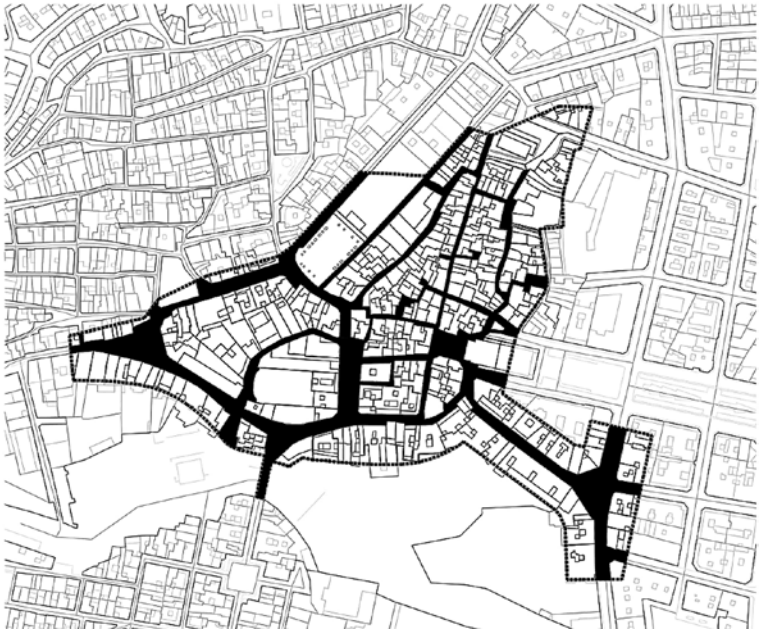

Fig. 9: Plànol actual (2014) del centre històric antic de Crevillent amb el perímetre d'actuació de 1877.

on s'estaven duent a terme les obres per a l'adequació per a plaça del mercat de la població (actual mercat d'abastiments).

Dos mesos més tard, aquest assumpte tornà a ser tractat en sessió plenària ordinària, el 19 de novembre de 1876. En aquesta ocasió, «se acordó que en vez de levantar el plano parcial de alineaciones, ensanche y rasantes [...], se levante general de la población comprensivo de los mismos conceptos, verificándose por zonas o barrios» (Ayuntamiento 1877). És a dir, la reforma d'alineacions i rasants que s'havia plantejat per a una zona concreta es va decidir estendre-la a tot el nucli urbà. Aquest plantejament coincidia amb les directrius i exigències emanades tres dècades arrere quan la RO de 25 de juliol de 1846 prescrivia que els pobles de veïnat crescut alçaren, en paraules del governador d'Alacant d'aquell mateix any, «el plano geométrico de la población, sus arrabales y paseos, trazándolos en su estado actual, en escala de uno por mil doscientos cincuenta (1.250)» i que «en el mismo plano se marquen, con líneas convencionales, las alteraciones que hayan de hacerse para la alineación futura de cada calle, plaza, etc.» (Cortés 1976). Amb aquest fi es creà l'oportuna comissió formada per l'alcalde Alonso Morales i Hurtado i el regidor síndic Elías Pastor per a determinar les zones en què es dividiria la vila i els honoraris de l'arquitecte per aquestos treballs. No obstant això, el municipi anava escàs de fons i

desconeixem si s'arribaren a dibuixar els plànols de les altres parts del nucli urbà no compreses en el plànol que ens ocupa. De tota manera, el capítol constrenyé que els treballs s'escometeren com més prompte millor començant per la zona sud el plànol de la qual comprendria «las calles del Mesón, Travesía de ídem, San Roque, Peine, San Francisco, San Alberto, Estanco, Villa, Travesía de ídem, Acequia Cruz de Ruiza, San Sebastián, Mayor, San Miguel y Abrevadero, y Plazas Vieja, de la Iglesia Vieja y del Salitre» (Ayuntamiento 1877). Aquest acord es comunicà a José Guardiola perquè començara com més prompte millor el «levantamiento del plano Geométrico de la zona Sur de esta

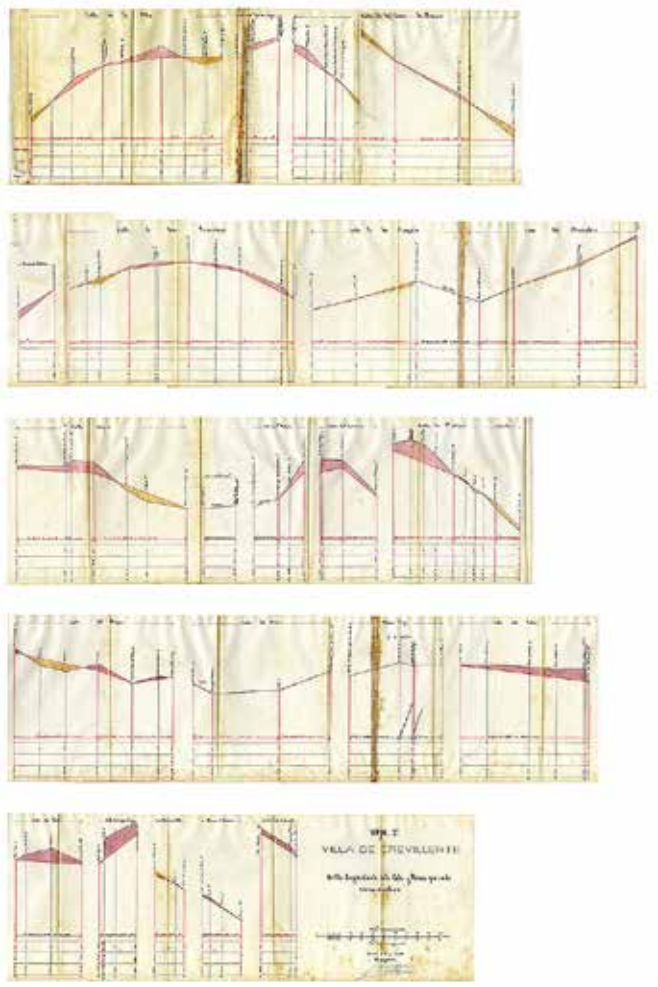

Fig. 10: Plànol de perfils de Crevillent, 1877, J. Guardiola y Picó: pla de reforma interior del centre històric.

población» (Ayuntamiento 1877), que s'acompanyaria dels perfils longitudinals dels carrers i de l'oportuna memòria descriptiva.

Els treballs es desenvoluparen amb celeritat, ja que dos mesos després, el 12 de gener de 1877, l'arquitecte firmava el treball encarregat: la memòria, el pla geomètric (fig. 07) i els 21 perfils de les vies afectades (fig. 10), amb la qual cosa el 17 del mateix mes s'incorporà tota aquesta documentació a l'expedient municipal que ens ocupa. Aquest «Plano Geométrico de la zona Sur» fou aprovat en sessió extraordinària de la corporació de 17 d'agost de 1877 (mig any després del registre) i se n'acordà l'exposició pública per un termini de quinze dies (que un ban anunciaria) perquè els veïns el pogueren examinar i presentar les reclamacions que estimaren oportunes. Transcorregut aquest temps, el secretari manifestava que, respecte dels dits documents, «no se ha presentado contra los mismos ninguna reclamación verbal o por escrito», per la qual cosa, en el ple de 6 de setembre de 1877, «se acordó definitivamente el plano de alineación y rasantes [... al] reunir aquel todas las condiciones necesarias al tránsito, belleza y ornato de la zona a que se refiere» (Ayuntamiento 1877) al seu torn que es decidia remetre a l'endemà tot l'expedient administratiu del projecte (memòria i plànols) al Sr. Governador Civil de la província per obtenir l'aprovació superior. La resposta a aquest enviament arribà el 22 de juliol de 1878, quan es comunicà a l'alcalde de Crevillent que «de conformidad con lo dispuesto en el capítulo 1º del título 3º de la Ley Municipal vigente, devuelvo a V. la copia del expediente de alineación y rasantes de la zona Sur de esta Villa por ser de la competencia de ese Ayuntamiento la aprobación del mismo» (Ayuntamiento 1877). Davant d'aquesta situació, la corporació aprovà definitivament el nou pla d'alineacions el 29 de juliol de l'any de 1878, al mateix temps que ordenà que es publicaren les regles provisionals per a l'execució, al mateix temps que s'aprovaven les ordenances de policia urbana, i donà instruccions als mestres d'obres pràctics de la localitat (Cayetano Serra i Calisto Rivero?) per a l'assenyalament de les noves alineacions en cada llicència per a edificar o reedificar.

El pla urbanístic de reforma interior de 1877 hagué de ser d'immediata aplicació. No obstant això, el grau de materialització pareix que fou molt escàs segons l'actual trama urbana de la zona (Fig. 09), on es comprova que la majoria dels carrers compresos en la zona a reformar a penes han canviat els amples o variat el traçat. Convé no oblidar com resultava de difícil executar aquestos projectes de modificació d'alineacions que, per a una gran majoria de parcel·les, suposava una pèrdua de terreny privat (amb la qual cosa es reduïa superfície dels habitatges) en favor de l'eixamplament de la via pública, cosa que ocasionava queixes i disputes entre els particulars i l'Ajuntament, com així succeí a Alcoi quan s'intentà ajustar les noves

edificacions al Plànol Geomètric de 1849 (Cortés 1976: 29). De fet, un passeig pels carrers d'aquesta zona sud del nucli urbà –per la trama més antiga– posa de manifest que encara hi ha moltes cases que queden avançades respecte de l'alineació general del carrer en què es troben, la qual cosa denota la presència d'aquestes parcel·lacions i alineacions històriques amb escàs front de façana i amb amples de vies molt estrets, respectivament, que no foren reedificades segons el que es preveia.

De la comparació del plànol de Guardiola (1877) i del plànol actual de Crevillent amb el parcel·lari (2014) (Fig. 09) es desprén que les vies modificades foren el carrer del *Posito* que unia la plaça Vella (actual Blasco Ibáñez) amb la plaça de l'Església Vella, el carrer de l'Estanc i el carrer Alberto (actual de Santa Anna). També experimentaren discretes rectificacions les tres vies consecutives paral·leles a la rambla: els carrers Abeurador (actual Llavador), de la Séquia (actual Primer de Maig) i *Cruz de Ruiza* (actual Guillermo Magro) que suportaven bastant trànsit de carros, com també foren eixamplades el carrer de Sant Roc i la plaça Vella (de l'Ajuntament), ja que els dos espais formaven part de la carretera d'Alacant a Múrcia ('la travessia') que creuava la població. No obstant això, tots aquestos canvis hagueren de ser molt lents i no hagueren d'estar exempts de conflictes, ja que al final de l'expedient apareix un plànol firmat el 1884 titulat «Travesía de Crevillente» (Fig. 12), que ja no és de Guardiola Picó i que comprén una zona menor encara, però que dibuixa la plaça a l'altre costat del carrer del Pont, en el qual es grafia amb un eix el lloc per on transcorre la carretera que travessa Crevillent: des de la plaça de la nova parròquia, passant per la plaça Vella, fins a superar el pont per a arribar l'eixamplament del Pont a l'altre costat de la rambla, fet que palesa les dificultats d'aquesta travessia per als molts carruatges que la usaven. Al mateix temps, en aquest plànol s'arrepleguen noves propostes d'alineacions per als carrers Majors i del Llavador que no coincideixen amb les del pla de Guardiola Picó i que presenta unes certes incongruències espacials pel que fa a l'alçament de la plaça Vella enfront de la casa consistorial.

La proposta urbanística de reforma interior, doncs, es tramita entre 1876 i 1878. No obstant això, a la vista de la realitat de la trama actual, pareix evident que l'aplicació quedà limitada a alguns carrers i algunes places, que eren les que suportaven més trànsit de carros i veïns, on més necessària es feia la funcionalitat viària. Els objectius d'higiene, circulació i ornament en tots els carrers de menor dimensió no pogueren aconseguir-se. Tampoc ens consta que arribaren a redactar-se, en el que quedava del segle xix, el conjunt de plànols que havia de completar el pla geomètric que definiria tant les extensions del nucli urbà com les reformes sobre les trames existents.

2.3. Abast de les determinacions del pla de reforma interior

El pla urbanístic que elaborà José Guardiola y Picó constava de tres documents: la memòria descriptiva, el plànol geomètric de la zona afectada (la sud del nucli urbà) (Fig. 07) i el pla dels perfils longitudinals (Fig. 10) dels carrers inclosos en aquesta zona. Una anàlisi d'aquestos tres documents ens permet descobrir l'autèntic abast del pla de reforma interior, les eines amb què es pretenia aconseguir-lo i la ideologia que l'inspirà.

La memòria redactada per l'arquitecte comença per enumerar una sèrie de característiques geogràfiques del municipi, en la qual ressalta «la abundancia de aguas de que dispone» (Guardiola 1877). Assenyala també les carreteres que creuen la vila, com eren les de Múrcia-Alacant i Múrcia-Novelda, a més d'alguns camins veïnals. D'altra banda, fa menció de les bases comercials i industrials de la seua economia, en aquest cas destaca la fabricació d'estores que donava faena tant a nadius com a veïns de poblacions pròximes (Asp, Fondó, Sant Fulgenci i Albatera). Per la seua situació topogràfica, admet que el municipi pot millorar «sus condiciones higiénicas y salubres» (Guardiola 1877) i es lamenta d'allò que s'ha descuidat dels aspectes de policia urbana (estat d'ús de vies, places i edificacions). Es deté especialment a apuntar l'augment del tràfic de productes i del trànsit de persones que ha experimentat la vila, cosa que que ha tornat petites les vies existents; per aquest motiu, proposa «la imperiosa necesidad del ensanche de sus calles» (Guardiola 1877) a fi de fer-les útils al trànsit, embellir l'aspecte i millorar les condicions higièniques de vida de la població.

Aprofita el text de la memòria per a recordar que el treball d'alçament del plànol geomètric i el propòsit de rectificació de les vies urbanes queda dins dels estímuls de progrés impulsats pel Govern de l'estat (referit a la RO de 1846), si bé sosté que són pocs els municipis que han dut a terme els dits plànols. Admet les contrarietats econòmiques que rodegen el municipi i comprén que aquest pla geomètric només siga parcial del nucli urbà i que comprenga la zona més important (entenem que es refereix a la part més històrica i representativa). Procedeix a definir la zona per enumeració dels carrers i places, el llistat de la qual coincideix amb l'inclòs en les actes municipals, si bé quan es detalla apareixen quatre vies interiors que potser s'obviaren (*Hondo*, *Valle*, *Pósito* i carreró del *Pósito*). Destaca el greu problema que presenta la majoria d'aquestes vies que, excepte en les que constitueixen la travessia de la carretera, cap té més de 3,00 m de latitud o ample. Tampoc els carrers compten amb voreres ni amb un ferm tractat ni amb pendents uniformes; en paraules de l'arquitecte: «El estado de las rasantes, tampoco es muy lisongero» (Guardiola 1877), i així conclou que aquesta zona presenta «una anarquía completa imposible de ordenarla sin que muchos intereses se vean perjudicados» (Guardiola 1877). Enfront d'aquest desordre, assenyala els enormes avantatges

que ocasionaria l'aplicació d'aquest pla de noves alineacions, ja que es millorarien «las condiciones de ventilación y salubridad» (Guardiola 1877) dels carrers que, en conseqüència, beneficiarien als habitatges que hi donen.

Sobre aquest deplorable panorama es proposa «establecer un sistema ordenado de alineaciones» (Guardiola 1877) que perjudique el mínim possible a les propietats. Aquest nou sistema viari, que resultaria de la rectificació i eixamplament de l'existent, presentaria una uniformitat de 5,00 m d'ample en tots els carrers, a excepció dels carrers de la *Cruz de Ruiza* (G. Magre) i del *Pósito*, que es preveien amb 6,00 m, el carrer Sant Roc (que és travessia) amb 7,50 i el carrer Fondo i el paral·lel, que tindrien 4,00 i 3,60 m, respectivament (per les dificultats d'ampliació i escàs trànsit). L'excepció dels carrers de més de 6,00 m es justifica per la facilitat per a la seua obtenció i pel trànsit creixent tant cap a l'antic camí d'Oriola com l'existent entre les dues places principals: la de la Vila (plaça Vella) i la del nou mercat d'abastiments (plaça de l'Església Vella). Es disculpa el tècnic que no es complemente aquest pla urbanístic amb un de voreres ni amb un sistema de clavegueram, que considera necessaris, ja que no és l'objecte de l'encàrrec, encara que entén que sempre es pot presentar per separat o «cuando se redacte el plano completo de la población» (Guardiola 1877), tasca que havia quedat diferida en el temps per falta de fons en el municipi.

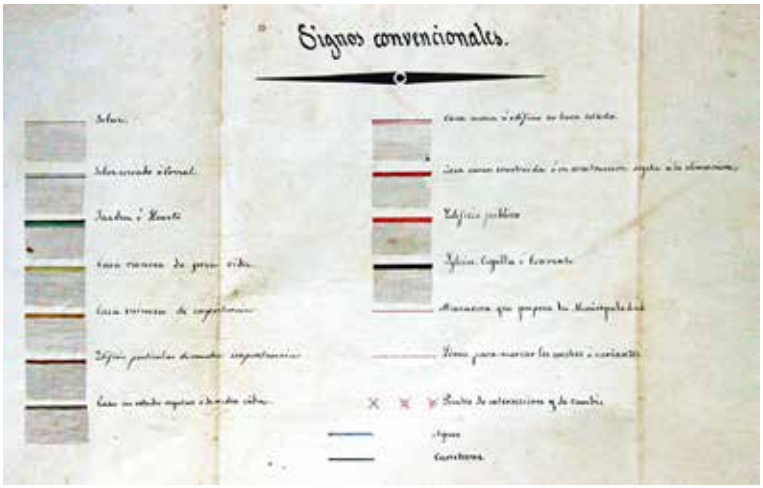

Fig. 11: Llegenda de signes gràfics del plànol geomètric de Crevillent, 1877, J. Guardiola y Picó.

Per a decidir el traçat d'aquest sistema viari rectificat, l'arquitecte alça acta de l'estat de les edificacions que donen a cada via de manera que els eixamplaments dels carrers es proposen, majoritàriament, sobre

solars, finques ruïnoses o edificis vells, amb la qual cosa s'afectava el mínim a edificacions noves o de recent construcció (Fig. 07). De fet, la llegenda gràfica de «signos convencionales» (Fig. 11) (Guardiola 1877) que acompanya el plànol dibuixat a escala 1:300 (amb un nivell de detall, lògicament, molt superior a l'escala d'1:1.250 que s'exigia en la RO de 1846) presenta dos tipus d'elements: els de les noves alineacions i els de l'estat de les construccions. Els elements de redisseny de vies són tres: (1) línia contínua per a les alineacions que proposa la municipalitat, (2) la línia de traç i punt per a assenyalar l'eix de les noves alineacions i (3) el punt d'intersecció (aspa o aspa amb cercle) dels eixos per a destacar qualsevol gir o canvi de direcció dels nous carrers; aquestos tres grafismes es representen amb tinta bordeus. Els elements gràfics que alcen acta de l'estat de les edificacions són fins a onze, per a la qual cosa recorre (1) a una fina línia exterior en tinta xinesa negra que assenyala la façana del solar i, a partir d'ací, va afegint línies o colors per a distingir antiguitats i intensitats d'edificació. I així, (2) s'usen dues línies paral·leles per a informar que el solar està encerclat, (3) una traça o ombra verda per a indicar que es tracta d'un jardí o d'un hort, (4) una ombra groga per a les cases ruïnoses o «de poca vida», (5) una traça ocre per a les cases ruïnoses «de importancia», (6) una franja marró per als edificis particulars «de mucha importancia», (7) una ombra en gris per a constatar les cases «en estado regular o de media vida», (8) una traça rosa per a ressaltar les cases o edificis «en buen estado», (9) una ombra bordeus per a assenyalar les cases de recent construcció «o en construcción sugeta a la alineación», (10) una franja semblant en color roig per als edificis públics i (11) un traç gruixut negre per a les edificacions d'ús religiós: esglésies, ermites o convents. Tots aquestes traces, franges i ombres de diferents colors s'apliquen per la part posterior del plànol de paper-seda, cosa que permet que una certa tonalitat de la varietat cromàtica traspasse a l'anvers del mateix, on estan delineats l'estat actual del nucli urbà en tinta negra (vies, carrers, places, illes, solars i arbres i palmeres) i en el qual es ratlla a 45º l'interior de les propietats privades i públiques, estigueren o no edificades, amb el número de policia de la via a la qual recauen, a més de representar en blau les séquies que donaven servei d'aigua a la població i delinear a bordeus les determinacions del pla: les noves alineacions, l'ample de les mateixes, els eixos del traçat i els punts d'intersecció per al gir de les alineacions.

Amb tota aquesta informació arreplegada *in situ*, l'arquitecte opera sobre el cos urbà històric com si fóra un cirurgià davant d'un pacient estés sobre la taula del quiròfan: un malalt necessitat d'una intervenció quasi a vida o mort, esgarrant i cosint teixits. I en aquesta difícil tasca de decidir de quin costat i quant s'eixamplen les vies existents que dificulten el trànsit de persones, efectes i vents, l'arquitecte es recolza en les dades certes que li aporta el treball de camp. D'aquesta manera, cada nova

alineació que amplia carrers i places (en la majoria dels casos, llevant metres quadrats als solars que recauen i afegint alguns metres a altres solars o edificiacions en alguns pocs casos en les labors de regularització que suposa el nou traçat viari) es basa en la realitat (no en imaginàries regles teòriques), de manera que es derroquen el menor nombre de cases possibles, i mai les que són de construcció recent. L'acta de l'estat actual de l'entramat urbà consolidat serveix per a guiar les noves alineacions amb criteris de lògica de menor perjuí per a garantir l'execució. És a dir: l'arquitecte actua com un tècnic que basa les seues en decisions en dades reals per a definir les noves alineacions a fi de millorar el bé comú (sistema viari de majors dimensions: més funcional, més higiènic i més estètic), amb la intenció de danyar el mínim els interessos privats, que era l'única manera d'assegurar la viabilitat de la seua proposta, ja que els particulars acceptarien les noves determinacions amb una cessió mínima.

L'arquitecte s'oblida dels ideals de les acadèmies de Belles Arts, com els plans de nova planta de l'enginyer Larramendi de mig segle arrere (1828 *vs* 1877), i s'até a les condicions físiques constatables del cos urbà, vell i deteriorat, sobre el qual s'intervé, conscient que no totes les propostes d'obertura de carrers són viables ni possibles, sinó que cal actuar amb propietaris i propietats, edats i legalitats. Pragmatisme tècnic i asèpsia higiènica són els nous principis que guien les seues accions de reforma interior, posats al servei d'aconseguir millors condicions salubres, en última instància, als habitatges als quals serveix el sistema viari de la mateixa ciutat, encara que l'arquitecte és conscient que amb l'eixamplament de les vies no és suficient per a augmentar la qualitat de vida i les condicions d'higiene, ja ho hem assenyalat. José Guardiola sap que aquest és un primer pas que ha de completar-se amb les voreres (distinció de trànsits i paviments) i la xarxa de sanejament (fins a connectar amb l'interior dels habitatges), a les quals s'han d'afegir les xarxes d'aigua potable i les d'enllumenat de les vies públiques, així com la constitució d'un sistema de jardins que purifique l'atmosfera i siga el pulmó de la ciutat (Guardiola 1908). En realitat, l'arquitecte veu la ciutat més que com una gran màquina, amb els seus engranatges i xarxes, com un organisme viu amb els seus sistemes respiratori, circulatori, digestiu i nerviós (Martínez 1999). La metàfora orgànica se superposa a la mecànica.

Ara bé, partir de dades certes que guien les decisions no sempre és garantia de l'execució del pla de reforma interior, ja que, si les metes que s'hi plantegen són molt ambicioses i topen frontalment amb els interessos privats, és molt probable que el pla es veja abocat al fracàs o a no fer-se en la seua totalitat. Aquest és el cas que ens ocupa: José Guardiola plantejà la rectificació del traçat de tots els carrers a la vegada que ampliava l'ample de les mateixes doblant, en molts casos, l'existent, la qual cosa en dificultà la consecució. La regularització i uniformitat del traçat dels

carrers Major, de la Vall, de l'Hostal, de Sant Francesc o de la Vila, amb un ample constant de 5,00 m, suposava afectar més del 50% de propietats amb façana sobre aquestes vies. L'obsessió perquè els carrers i les illes s'ajustaren a geometries simples i regulars, bé mitjançant inclinacions a 45º (prolongació interior del carrer Sant Albert), bé conformant illes poligonals de quatre o cinc costats (com les d'enfront de l'Ajuntament o de l'Església Vella), involucrava la majoria de propietats i les perjudicava.

Convé assenyalar que l'intent de suprimir tots els carrerons, replecs i atzucacs, tot deixant moltes vivendes sense façana al carrer, obligava a unes operacions de reparcel·lació els instruments urbanístics de les quals encara no estaven desenvolupats i suposava una trava efectiva per a la consecució dels fins del pla. Només a l'entorn de la plaça de l'Ajuntament (plaça Vella) i al carrer que unia aquesta amb la de l'Església Vella (on se situava el mercat) foren els llocs on el pla de reforma interior es materialitzà amb la rectificació i eixamplament de les vies i dels espais públics; en la resta de la trama, la consecució de les noves alineacions fou un èxit parcial als carrers Primer de Maig (abans Séquia) i Guillem Magre (abans Cruz de Ruiza). Els esforços de l'arquitecte cirurgià, que basà les seues decisions en informacions de la realitat, comptaren amb la ferma oposició dels drets de propietat i amb la falta de liquiditat municipal per a fer front a tan ambicioses reformes, que se supeditaven al moment en què cada propietari desitjara obrar en el seu solar, habitatge o edifici.

Finalment, mentre en el plànol geomètric es dibuixa la planta del nucli urbà esgrafiant les noves alineacions dels carrers i places, els eixos de recorregut i els nous amples, en el plànol de perfils longitudinals (Fig. 11) es dibuixen els 18 carrers i les 3 places a rectificar. Aquest pla allargat sobre paper tela presenta unes dimensions de 4,77 x 0,31 m, està dibuixat a dues tintes xineses (negra i bordeus) i presenta farcits en tinta en l'anvers del pla per a indicar els desmuntes que procedien (bordeus) i els terraplens a completar (groc) sobre cada una de les rasants de les vies públiques dibuixades en l'estat de 1877. Aquestes línies de secció, per a una més fàcil comprensió, es dibuixen a dues escales diferents: per a les mesures horitzontals dels carrers s'utilitza l'escala 1:500 i per a les mesures verticals es recorre a l'escala 1:50, d'aquesta manera els pendents s'esgrafien a 10 vegades més mesura proporcionalment respecte de la longitud de les vies i, d'aquesta manera, tant el terreny a extraure com el terreny a afegir són dades que boten a la vista. Significativament, aquest és un plànol molt tècnic que l'arquitecte s'aplica a fer el més senzill possible (com indicar les equivalències de mesura en plànol per al seu trasllat a la realitat: 2 mm = 1 m per a cotes verticals i 20 mm = 1 m per a mesures horitzontals), a més de venir ja amb el sistema mètric decimal que havia sigut declarat obligatori a Espanya per la Llei de 19 de juliol de 1849 (i les equivalències amb les mesures que substituïa es publicaren en la *Gaceta de Madrid* el 28 de desembre de 1852), cosa que mostra

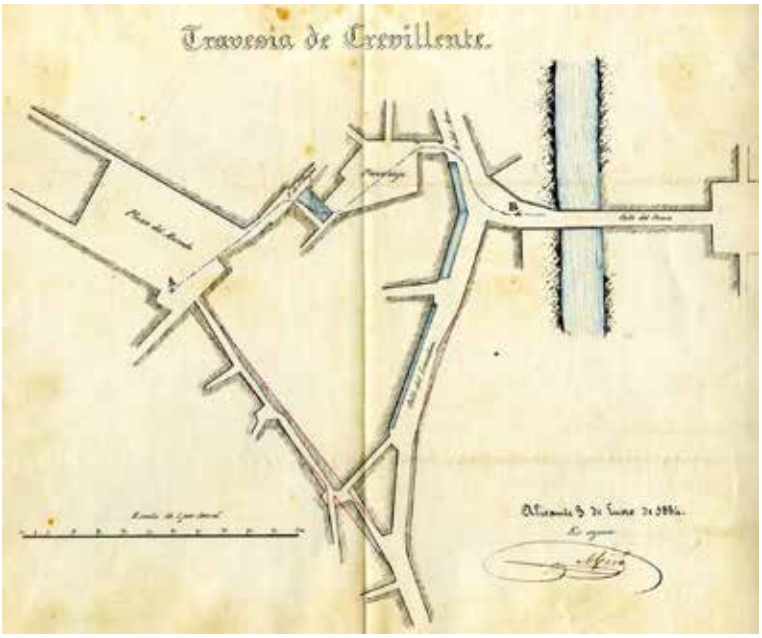

Fig. 12: Plànol de noves alineacions zona plaça Vella de Crevillent, 1884, firma no reconeguda.

dels esforços del govern de la nació per modernitzar l'Estat i inserir-lo en els corrents europeus que unifiquen els llenguatges i convencions científiques. El segle XIX s'obri amb mesures en peus i vares regionals i es tanca amb els metres del sistema mètric decimal.

3. Reflexions sobre l'abast del pla i els objectius aconseguits: la lògica il·lògica

Transcorregut quasi segle i mig des de la redacció, per part de l'arquitecte José Guardiola, del plànol geomètric de la zona sud del nucli urbà de Crevillent que tractava de revitalitzar la trama urbana més antiga de la vila mitjançant mesures de funcionalitat viària (rectificació d'alineacions), d'higiene pública (eixamplament per a aireig) i d'ornament públic (conseqüència dels dos anteriors), i a la vista dels resultats aconseguits, potser calen un parell de reflexions. Una primera per a elogiar l'encomiable esforç de l'arquitecte que, davant de les necessitats cura i reparació dels teixits urbans històrics, actua com un científic rigorós que pren dades de la realitat, com un metge exquisit en decidir la directriu de la noves vies i com un enginyer pragmàtic a fixar els amples en funció de les necessitats circulació d'aire, ciutadans i mercaderies. L'aparent força de la lògica de les decisions urbanístiques a partir dels treballs de camp per a obrir carrers o eixamplar-los, amb la consideració com a més

viables les noves alineacions que transcorregueren sobre solars buits, edificacions ruïnoses o construccions velles i deteriorades, pareix que no fou garantia suficient. La suposada lògica esdevingué un tant il·lògica perquè la ciutat no és un mecanisme programable, ja que als aspectes tècnics que hi conflueixen se superposen valors emocionals i pecuniaris individuals no generalitzables.

El fet que finalment no s'aconseguiren tots els objectius de sanejament i esponjament de la trama urbana del centre històric perquè els plantejaments, un tant ideals, topaven frontalment amb els interessos particulars, no desbarata ni desmereix l'esforç del tècnic que intentà aplicar criteris racionals davant del deteriorament de les construccions existents per a prendre les decisions dels nous traçats i les noves alineacions. Que no s'aconseguiren abans de final de segle les oportunes condicions d'higiene, ventilació i salubritat en l'esmentada zona de la ciutat no impedí que, amb el temps, aquestes s'aconseguiren gràcies als processos posteriors d'urbanització amb pavimentacions i introducció de les xarxes de sanejament, d'electricitat i d'aigua potable. Al contrari, el fet que no es realitzara gran part de les previsions del pla de reforma interior ha permés que la trama urbana del centre històric encara mantinga viu el traçat viari més primitiu del Crevillent actual i que s'anà consolidant després de la conquista cristiana al llarg d'uns tres segles. No escometre el pla de 1877, amb els seus enormes avantatges pràctics i saludables, ha portat com a herència una trama urbana històrica primigènia, quasi idèntica al seu traçat originari, amb mínimes alteracions i totes puntuals i localitzades.

Òbviament, decantar la balança de l'opinió del costat del que és bo o del que és roín no té sentit perquè tot fet sempre té dues vessants: cara i creu, sense que es puga identificar clarament que és correcte i incorrecte. Haver desenvolipat el pla de 1877 en totes les seues determinacions hauria donat lloc a un altre Crevillent que, des d'aquells moments, hauria tingut un nucli urbà històric sanejat que, a més d'haver beneficiat als residents per la millora de les condicions higièniques, potser hauria originat unes altres dinàmiques urbanes, però ja no es tractaria de la trama urbana generada històricament. No haver complit amb les previsions d'aquell pla de reforma interior ha permés que es fossilitze el traçat medieval del sistema viari, amb les llums i ombres d'aquest. Hui ens queda la satisfacció de conéixer les accions empreses per a intentar solucionar els problemes de salubritat detectats a la vila de Crevillent a finals del segle XIX sota principis higienistes i pragmàtics de millora de la qualitat de vida dels seus habitants, tot mirant cap al futur sense oblidar el passat estratificat.

Bibliografia i fonts d'informació

Ayuntamiento de Crevillente (1877), *Villa de Crevillente. Plano de alineación y rasantes de la zona Sur de dicha villa comprensivo de las calles que en el mismo se indican*, expedient municipal, Crevillent.

Calduch Cervera, Juan (1990), *La Ciudad Nueva. La construcción de la ciudad de Alacant en la primera mitad del siglo XIX*, Patronat Municipal del Cinqué Centenari de la Ciutat d'Alacant, Alacant.

Canales Martínez, Gregorio (1999), *La catástrofe sísmica de 1829 y sus repercusiones*, Ayuntamiento de Almoradí - Diputació d'Alacant - Universitat d'Alacant, Alacant, 1999.

Carbonell Segarra, Mercedes (2010), *La evolución urbana desde el ámbito generado por La Montañeta a partir del análisis de la documentación gráfica*..., memòria d'investigació inèdita (dir: Pablo Martí Ciriquián), Universitat d'Alacant, Alacant.

Coello Quesada, Francisco (1859), *Atlas de España y sus posesiones de Ultramar (plano de la provincia de Alicante)*, Madrid.

Cortés Miralles, J. (1976), *Crecimiento urbano de Alcoy en el siglo XIX*, Ajuntament d'Alcoi, València.

Domingo Gresa, Jorge (2014), «El plano Geométrico General de Alicante de 1849: estudio y reconstrucción digital», *Revista d'Expresión Gráfica Arquitectónica*, 23, p. 226-235.

Galant Torregrosa, Mariano - Sala Aniorte, Francisco - Moreno Viudes, Manuel E. - Marco Molina, Juan Antonio (2004), *El espacio geográfico de Torrevieja a través del tiempo. Colección Cartográfica. Siglos XVI-XXI*, Ajuntament de Torrevella - IMC Joaquín Chapaprieta Torregrosa, Alacant.

Giménez García, Efigenio - Giner Álvarez, Jaume - Varela Botella, Santiago (1985), *Sobre la ciudad dibujada de Alicante: del plano geométrico al plan general de 1970*, Delegació d'Alacant del Col·legi Oficial d'Arquitectes de València, Alacant.

Gozálvez Pérez, Vicente (1974), «La vivienda troglodítica en Crevillente. Su origen, expansión y pervivencia», en *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. IV, Universitat de València, València, p. 191-197.

— (1976), *La ciudad de Elche*, Universitat de València, València.

— (1983), *Crevillente: estudio urbano, demográfico e industrial*, Universitat d'Alacant – Ajuntament de Crevillent.

Guardiola y Picó, José (1877), *Villa de Crevillente. Plano Geométrico de una zona de la Población*, Alacant, 12 gener de 1877 («Memoria Descriptiva, Plano Geométrico y Plano de Perfiles longitudinales»).

— (1908), *Reformas en Alicante para el siglo XXI (tercera parte)*, facsímil, COEPA - Generalitat Valenciana, Alacant, 1999.

Jaén i Urban, Gaspar (1990), *Formació de la moderna ciutatd'Elx: 1740-1962. Del pont i raval de Santa Teresa al Pla General d'Ordenació Urbana*, tesi doctoral inédita (dir: L. Alonso de Armiño), Universitat Politècnica de València, València.

Jaén i Urban, Gaspar (2013), «El Cementeri General d'Elx: 1807-1899», *Festa d'Elx*, 57, p. 77-104.

Larramendi Muguruza, José Agustín (1829*a*), *Planta de la reedificación de Rojales*, *Planta de la nueva población de Almoradí*, *Planta de la nueva población de Guardamar*, *Planta de reedificación de Torrevieja*, *Planta de la nueva población de Benejúzar*, Oriola, 6 de junio de 1829 (Arxiu i Biblioteca del Palau Reial, Madrid).

— (1829*b*), *Memoria y relación circunstanciada de los estragos que la terrible catástrofe de los terremotos de 21 de marzo y siguientes...*, Imprenta Real, Madrid 1829 (Oriola, 9 de juny de 1829).

Madoz Ibáñez, Pascual (1847), *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, vol. vii, Est. Tipográfico-Literario Universal, Madrid.

Martí Ciriquián, Pablo (2006), «Transformaciones y emergencias en el territorio de las comarcas del sur alicantino: la presión de la segunda residencia en el litoral», en Ponce Herrero, Gabino (ed), *La ciudad fragmentada. Nuevas formas de hábitat*, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 131-166.

Martínez-Medina, Andrés (1999), «El pensamiento de José Guardiola ante las reformas necesarias en la estructura urbana para el siglo xx», en Guardiola y Picó, José, *Reformas en Alicante para el siglo xxi*, facsímil (orig. 1908).

— (2014), «El cielo en la tierra: cara y cruz de las ciudades de los muertos en el siglo xix», *Canelobre*, 64.

Martínez-Medina, Andrés - García i Mas, Alfred (2011), «Els plànols de l'Església Nova i el Plànol Geomètric de Santa Pola», La Rella, 24, p. 99-131.

Oliveras Samitier, Jordi (1998), *Nuevas poblaciones en la España de la ilustración*, Fundación Caja de Arquitectos, Barcelona.

Peñín Ibáñez, Alberto (1983), *La ordenación del territorio en la Comunidad Valenciana: la planificación urbanística*, IEAL, València.

Varela Botella, Santiago (1997), «Arquitectura Civil. El Neoclasicismo en Alicante: Continuidad o Renovación», en Mateo Martínez, Carlos (dir.), *Neoclásico y Academicismo en tierras alicantinas, 1770-1850*, Fundación CAM, Alacant, p. 59-110.

— (1998), *Los barrios de viviendas en Alicante y provincia, 1940-1970*, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana - Generalitat Valenciana.

— (2001), *Obra de los arquitectos en Alicante*, Diputació d'Alacant, Alacant, 2001.

Imatges i documents gràfics

En els peus de totes les fotografies se n'indica la font de procedència i, en el seu defecte, estan fetes per l'autor el 2014.

Els plànols de les poblacions de Guardamar, Almoradí, Rojals i la zona afectada pel seïsme, elaborats el 1829 per José Agustín Larramendi y Muguruza, es reprodueixen per cessió de la Biblioteca del Palau Reial de Madrid.

Els documents gràfics 05 i 08 (Gozálvez 1983) i els 07, 10 i 12 han sigut tractats digitalment per Santiago Vilella Pastor (tècnic del laboratori del Departament d'Expressió Gràfica i Cartografia de la Universitat d'Alacant); la figura 09 es deu a Francisco Juárez Pozuelo, arquitecte.